

Ն Ա Մ Ա Կ Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն .

«ՌՈՒՋԱՆԻ» քննադատութեան առթիւ.

Թոյլ տուէք, խնդրեմ, երկու խօսք ասել նկատմամբ իմ «Ռուզան» դրամի այն քննադատութեան, որ լոյս տեսաւ «Մուրճի» ներկայ տարուայ մարտի համարում և. ստորագրութեամբ:

Իմ երկի քննութեան մատչելուց առաջ՝ պ. Լ. Թումանձե թէ՛ ինչ ու ինչ է հարկաւոր հեղինակին պատմական դրամա գրելու համար, որից յայտնւում է այն՝ որ հարկաւոր է «ձեռքի տակ ունենալ առատ և լաւ ուսումնասիրուած նիւթ»: Եւ որովհետեւ դրա փոխարէն «մենք ձեռքի տակ ունենք հաւ ու կտոր տեղեկութիւններ թղթի վրայ, իսկ մեր աչքի առաջ՝ հին կեանքի թողած խղճուկ հետքեր», ինչպէս, օրինակ, աւերակների մնացորդներն այն, ուրեմն «պէտք է ահագին ջանք, երկար տարիների ուսումնասիրութիւն՝ այդ թղթի կտորներին, աւերակներին մի գեղարուեստական գրուածքի մէջ շունչ ու կենդանութիւն հաղորդելու համար: Առանց այդպիսի նախապաշարաստութեան չէ կարող ստեղծուել որ և է պատմական երկ. որովհետեւ իւրաքանչիւր պատմական գրուածքի (վէպի կամ դրամայի) մեջ ամենից առաջ եւ ամենից շատ պէտք է լինի պատմական ճշմարտութիւն. չր կայ այդ ճշմարտութիւնը եւ պատմական երկը կը ներկայացնէ մի ողորմելի կեղծիք», ասում է նա:

Բայց միթէ այդպէս է:—Որ ամեն մի գրուածքի համար «առատ և լաւ ուսումնասիրուած նիւթը» անհրաժեշտ է, այդ ոչ ոք չի հերքել: Բայց թէ «ահագին ջանք և տարիների ուսումնասիրութիւն գործ դնելով միայն կարելի է թղթի կտորներին ու աւերակներին շունչ ու կենդանութիւն հաղորդել», այդ եւս արդէն նորութիւն եմ համարում: Որովհետեւ մինչև այժմ յայտնի էր, որ «թղթի կտորին ու աւերակներին» շունչ ու կենդանութիւն տալու համար գեղարուեստագէտին հարկաւոր է ոչ թէ գիտականի կամ հնախոյզի վայել «ահագին ջանք կամ երկար

առարկաների ուսումնասիրութիւն», այլ բանաստեղծական յափըշտակութիւն, վառ երևակայութիւն, ստեղծագործող ոյժ և, այդ ամենի հետ միասին՝ մարդկային հոգւոյ խորքը թափանցելու կարողութիւն: Ապա թէ ոչ «ահագին ջանքը և երկար տարիների ուսումնասիրութիւն», առ առաւելն, կարող են թղթի կըտորի հաղորդած մի տեղեկութիւնը դարձնել երկու, կամ աւելի չորս քարերի վրայ աւելացնել հիմզերորդը. բայց խօսեցնել թղթին, վերայինել աւերակը, յարուցանել նրա մէջ ապրող ու զգացող մարդիկ, անկարող են:

Գալով քննադատ Լ.-ի այն առարկութեան, թէ «պատմական գրուածքի (վէպի կամ դրամայի) մէջ ամենից առաջ և ամենից ետք պէտք է լինի պատմական ճշմարտութիւն», կ'սսեմ որ այդ ևս սխալ է. որովհետեւ քերթողական արհեստի ամենատարրական օրէնքն այն է, որ բանաստեղծը իր գրուածքների մէջ առաջին տեղը տայ ոչ թէ պատմական, այլ իդէալական ճշմարտութեանը և նրա կոչումը լինի ոչ թէ հաստատել ճշմարտութիւնը, այլ ցոյց տալ այն:

Եւ անհ հէնց այս օրէնքը անտես առնելն է եղել պատճառ, որ պ. Լ. փոխանակ «Ռուզանը» իբրեւ դրամա, այսինքն բանաստեղծական գրուածք քննելու, քննում է իբրեւ պատմութիւն: Այդ պատճառով էլ մի երկար քաղուածք է առաջ բերում կիրակոս պատմագրից՝ ապացուցանելու համար, որ իմ պիէսի հերոսներից մինը—Հասան-Ջալալը հռչակուած է եղել բարեպաշտութեամբ և ոչ քաջութեամբ. թէ նա միայն աստուածասէր և քահանայասէր մի մարդ էր և ոչ պատերազմող. թէ նրա կինը, մայրը բոլորն էլ կրօնամոլներ էին և թէ, վերջապէս, այդ ճրգնաւորների ընտանիքը կարող էր նիւթ տալ մի հոգևոր ներքողի և ոչ թէ այնպիսի գաղափարների, որոնք մոցրուած են «Ռուզան» դրամայի մէջ և այլն, և այլն:

Թէպէտ այդ առարկութիւնները կապ չունեն իմ դրամի ներքին իմաստի հետ, այսուամենայնիւ, ես կ'ամենում եմ շեղուել խնդրից մի փոքր՝ բացատրելու համար թէ ինչպէս պ. Լ. սխալ է հասկանում նոյնիսկ պատմական ճշմարտութիւնը, որի անունով խօսում է:

Հայոց պատմական կեանքն ուսումնասիրողը պէտք է ուսումնասիրէ նաև այդ կեանքի մասին գրող մարդկանց հոգեբանութիւնը, որպէսզի ըստ այնմ կարողանայ որոշել նրանց գրուածքի արժէքը: Արդ, եթէ կիրակոսը իր նկարագրի մէջ Ջալալին դուրս է բերել մի ճգնաւոր, մի թէ այդ նշանակում է թէ իրօք նա ճգնաւոր էր: Իբրեւ եկեղեցու մի բարեպաշտ վարդապետ, կիրակոսը, իր ժամանակակից հոգևորականների նման,

մարդու ամենամեծ արժանիքը համարել է բարեպաշտութիւնը, ուստի այդ արժանիքն էլ յատկացրել է Ջալալին, կամենալով նրան աւելի «մեծ» ներկայացնել ընթերցողի աչքում: Բայց Ջալալի, իրօք, պատերազմող լինելու վկայութիւնը հէնց ինքն է տալիս իր պատմութեան մէջ, յիշելով թաթարների՝ այդ իշխանի հետ կապած հաշտութեան պայմանները, որոնցից մինն էր՝ «ամ ամի երթալ զկնի նոցա ի գործ պատերազմի»: Եթէ Ջալալը ճգնաւորի մէկն էր, հապա ինչո՞ւ պիտի ունենար, այնքան զօրութիւն, որ դեռ թաթարներին էլ օգնէր պատերազմի մէջ: Բացի դրանից յայտնի է որ Ջալալը յաճախ դաժնում էր ճակատամարտերում իր մօրեղբայրների՝ Ջաքարէի և Իւանէի հետ, ինչպէս էր Խուչախների կամ Կովկասայիւնների կողմը և այլն: Վերջապէս ինքը, Ջալալը երբէք չէ կամենում որ իրան համարեն ճրգնաւոր: Գանձասարի իր շինած եկեղեցու արձանագրութեան մէջ նա իրան անուանում է «Ինքնակալ բարձր եւ մեծ արցախական աբխազի եւ Թագաւոր ի յոգնասանման նահանգի»: Նրա կին Մամբանը՝ Վաճառու եկեղեցու արձանագրութեան մէջ իրան անուանում է «Թագուհի՝ ամուսին Ջալալ Դօլին և թոռն Բաղայ Թագաւորի»: Իսկ Ջալալի աղջիկ Մինախաթունը մի արձանագրութեան մէջ կոչում է իրան՝ «Դուստր ինքնակալ իշխանաց իշխան Ջալալայ» և այլն:

Այս մեծակոչ անուանումները, կարծեմ, բաւական բնորոշում են Ջալալեաններին և ապացուցանում որ նրանց ընտանիքը շատ հեռու է եղել «ճգնաւորների ընտանիք» լինելու կամ համարուելու մտքից:

Նոյն իսկ Ջալալի մեծածախ եկեղեցի կառուցանելը չէ ապացուցանում նրա քաջութիւնից զուրկ լինելը: Նախ՝ այն պատճառով որ նա եկեղեցին կառուցել է իր հօր Վախտանգ իշխանի ցանկութեան ու կտակի համաձայն, և երկրորդ՝ որ մեր թագաւորներից և իշխաններից շատերը միշտ մի ձեռքում ունեցել են սուր և միւսում՝ խաչ: Դրանցից շատերն են վանքեր ու եկեղեցիներ կառուցել և, միևնոյն ժամանակ, մեծամեծ պատերազմներ մղել թշնամիների դէմ:

Այս շեղումը խնդրից ես արի նրա համար որ ցոյց տամ թէ պ. Լ. քննական աչքով չէ նայում նոյնիսկ պատմական փաստերի վրայ, ապա թէ ոչ, սա, մինչև անգամ, աւելորդ էր. որովհետև, ինչպէս ասացի, ես պատմութիւն չեմ գրել, այլ դրամա, որ, ի հարկէ, պատմութիւն չէ, այլ բանաստեղծութիւն: Հետևապէս, եթէ Ջալալը, Ռուզանը, կամ դրանց շրջապատողները հերոսներ էլ չը լինէին, ես դարձեալ իրաւունք ունէի իմ դրամայի մէջ, իբրև դիւցազներգական (էպիք) գրուածքի մէջ,

ստեղծել նրանցից իմ ցանկացած մարդիկը, կամ նրանց գործու-
էութեանը տալ այն գոյնն ու հոգին, ինչ որ պահանջում էր
իմ դրամայի գաղափարը:

Այս առիթով կարևոր եմ համարում առաջ բերել այստեղ
Ռուսաց գրականութեան փայլուն աստղերից մէկի՝ Բելինսկու
կարծիքները պատմական դրամայի վերաբերմամբ:

Նոսովի «Московский Наблюдатель»-ում տպուած կու-
կուլինի պատմական մի դրամայի վերաբերեալ Շեկլըբսովի
կրիտիկայի մասին և առաջ բերելով վերջինի այս խօսքե-
րը. «Կարծեմ պատմութիւնն ինքն է ծրագրում թատերա-
գրի ճանապարհը, ինքն է առաջ բերում գլխաւոր դէպքերը,
ինքն է կարգադրում գործողութիւնները», Բելինսկին բացա-
կանչում է՝ «Այս ինչ է. չէն խաբում ինձ իմ աչքերը... Ինչ-
պէս. ուրեմն ինքը, պատմութիւնն է տալիս արուեստագէտին
դրամատիք գրուածքի ծրագիրը, իսկ իրան, բանաստեղծին,
մնում է միայն չեղծանել (պատմութիւնը), հաւատարմի մնալ
նրան և գուշակել որեւէ բան, որ ծածկել է ժամանակը
կամ տարեգրութիւնը... Այդպէս ուրեմն, ես գրում եմ պատ-
մական դրամա, նա գրում է, դուք գրում էք, նրանք
գրում են, և մենք բոլորս, որքան էլ շատուր լինենք, ակա-
մայ գրում ենք միեւնոյն բանը: Ո՞րտեղ է մնում ուրեմն
քերթողի ազատութիւնը, նրա ոգևորութիւնը, նրա ստեղ-
ծագործութիւնը... Ոստովանում եմ, հրաշալի բեցէպտ է
պատմական դրամաներ գրելու համար: Զարմանում եմ թէ ինչ-
պէս Шегверев-ի այս յօդուածից յետոյ լոյս չընկան մի քանի
տասնեակ պատմական դրամաներ»:

Ապա ծաղրելով կրտիկոսի երկարաբան առարկութիւնները
այս նիւթի նկատմամբ, Բելինսկին աւելացնում է. — «Իսկ մենք,
մեր կողմից այն կարծիքին ենք եղել միշտ թէ՛ բանաստեղծը չի
կարող եւ չի պիտի լինի պատմութեան ստուկը. որովհետեւ, թէ
մէկ և միւս դէպքում, նա կը դառնար միայն աքաղաղ, ընդ-
րինակող և ոչ թէ սեղծագործող: Աչքը լոյս այն բանաստեղծին,
որի վէպի կամ դրամայի հերոսը բոլորովին նման պիտի լինի
պատմութեան այն հերոսին, որին նա դուրս է բերել իր քեր-
թուածում: Այդ կարող է և պատահել, բայց միայն այն դէպ-
քում, երբ բանաստեղծը ինքնուրոյն կերպով գուշակել է պատ-
մական անձի որպիսին լինելը. երբ նրա երևակայութիւնը ա-
զատօրէն յարմարուել է իսկականին: Բայց այդ էլ կը լինի պա-
տահմունք և ոչ թէ հաշուով արած բան. յաջողութիւն և ոչ թէ
մտադրութիւն: Բանաստեղծը կարողում է քրոնիկներ ու պատ-
մութիւն, ստուգում է, համադրում է, ընտանանում է ընտրած

Ժամանակի և անձինքների հետ: Ուսումնասիրելը անհրաժեշտ է նրան. բայց այդ ուսումնասիրությունը չէ կազմում ստեղծագործությունն ակտը: Բանաստեղծը պտուղ է պատմական անձը, կանչում է նրան իր մօտ, բայց չէ տեսնում (որովհետև պատմությունն մեջ եղածը իր ցանկացածը չէ), մինչև որ նա (այդ ցանկացածը) ինքը չէ գալիս, անկող, անսպաս, բանաստեղծական սրբազան յափշտակություն վայրկենին. գուցէ, այն ժամանակ, երբ նա արդէն ձգել է և՛ պատմությունը, և՛ քրոնիկոնները... Միևնոյնը պատահում է և բերթուածի ծրագրի, ընթացքի և նրա բոլոր յօրինուածի հետ:

«Բերթողին պէտք են միայն մի քանի վայրկեաններ հերոսի կեանքից, միայն մի քանի գծեր նրա ժամանակից: Նա իրաւունք ունի բաց թողնել շատ բան, թող սալ անկարելու անխրոնիզմներ, իրաւունք ունի խանգարել պատմութեան փաստական նեմարտութիւնը, որովհետև նրան հարկաւոր է գերակայական (իդէալական) նեմարտութիւն:

Առէք երեք, չորս ընտիր պատմադիրներ, որոնք խօսում են այս կամ այն ժամանակի կամ պատմական անձի մասին և կը տեսնէք, որ այդ ժամանակը կամ անձը դրանցից ամեն մէկի գրուածքում զանազանում է որոշ, հակասական ստուերազոծերով: Կը նշանակէ, պատմութեան մէջ էլ կայ ստեղծագործություն. կը նշանակէ պատմադիրն էլ իր համար իդէալ է ստեղծում: Քրոնիկոնները լինում են միատեսակ, բայց դրանց համեմատ կազմուած իդէալները՝ զանազան:

Ճերբեմն արուեստագէտը (մանաւանդ երբ նրա տաղանդը ենթակայական—սուբեկտիւ) է, ունի կատարեալ իրաւունք եղծանել պատմութիւնը իր պատմական դրամայի մէջ, առնելով այն (պատմութիւնը) միայն իրրի շրջանակ իր գաղափարի համար: Շիլլէրի Փիլիպպոսն ու Դօն-Կարոլոսը ոչնչով նման չեն պատմական Փիլիպպոսին և Դօն-Կարոլոսին (ինչպէս և Շեքսպիրի Համլէտը՝ պատմական Համլէտին), բայց լինելով անհաւասարիմ պատմական նեմարտութեան, նրանք վերին աստիճան հաւասարիմ են մարդկային հոգու, մարդկային սրտի յաւիտեական նեմարտութեանը, հաւասարիմ են բանաստեղծական նեմարտութեանը, որովհետև հնարովի կամ մտացածին չեն, այլ ինքնագոյն:

Առաջ բերելով յայտնի կրիտիկոսի այդ կարծիքները պատմական դրամայի վերաբերմամբ, կարծեմ, ինձ այլ ևս ոչինչ չէ մնում աւելացնել՝ համոզելու համար «Ռուզանի» քննադատ պ. Լ.-ին, որ ես իմ դրամայում ուղիղ ճանապարհն եմ ընտրել՝ բերթողական արհեստի օրէնքներին և նրա յաւիտեական ճշմարտութեանը հաւատարիմ մնալու համար:

Մնացած ոչ-հիմնական կէտերի վերաբերմամբ աւելորդ եմ համարում խօսել:

ՄՈՒՐԱՑԱՆ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Խ Օ Ս Ք

Իմ քննադատական ակնարկի այն խօսքերը, թէ «խւրաքանչիւր պատմական գրուածքի մէջ ամենից առաջ և ամենից շատ պէտք է լինի պատմական ճշմարտութիւն», փրկութեան խարիսխ են դարձել պ. Մուրացանի համար և նա, կամենալով հաստատել, թէ ես չեմ կարողանում զանազանել պատմութիւնը վէպից կամ դրամայից, դիմում է Բէլլինսկու օգնութեան ու երկար քաղուածքներ է անում նրա մի յօդուածից:

Առժամանակ թողնենք իմ խօսքերը և Բէլլինսկուն: Ես հաստատել էի, որ «Ռուզանի» մէջ չը կայ պատմական ճշմարտութիւն, ես դուրս էի բերել, որ այդ պիէսի գործող անձինքները չինձու են, գոյութիւն չեն ունեցել այնպէս, ինչպէս ներկայացրուած են գրուածքի մէջ. և պ. Մուրացան ոչինչ չունի իմ այս ասածների դէմ, նա, ուրեմն, լուռ խոստովանում է, որ այդպէս է: Սա ամենագլխաւորն է, և մենք այսպէս էլ կ'արձանագրենք.—մի դրամա, որ կոչուած է պատմական, բայց որի մէջ չը կայ պատմութիւն:

Ինչո՞ւ է այսպէս: Որովհետեւ պ. Մուրացանը գիտէ, որ ինքը գիտնական չէ, հնախոյզ չէ, այլ քերթող, իսկ քերթողին տրուած է ամեն տեսակ ազատութիւն: Այդ պատճառով էլ նա նեղութիւն չէ քաշել ուսումնասիրել պատմութիւնը, ժամանակը, անցքերը. հարկաւոր է եղել կարկատել մի հայկական «Օրլէանի կոյս» և այդ դերը նա փաթաթել է մի հասարակ աղջկայ վզին: Եւ ահա ամեն ինչ լրացած է: Դուք իրաւունք չունէք ասելու. պարոն, ձեր Ռուզանը չէ ունեցել հերոսուհու հանգամանքներ, թէև դուք ցոյց եք տալիս, թէ որտեղից եք վերցրել այդ Ռուզանին, բայց նայեցէք տեսէք, որ նա պատմութեան մէջ միայն մի անուն է, երբէք չէ մտածել հայրենիքի ազատութեան մասին, այլ սուս ու փուս թաթարի կին է դարձել և տասնեակ տարիներ տանում էր այդ իր վիճակը առանց որ և է անյարմարութիւն զգալու:

Ինչպէս ասէք դուք այդպիսի բան, քանի որ պ. Մուրա-